

ARTICLES CENTRALS

Resistència civil: un poder col·lectiu pacífic i transformador

Esperanza Hernández Delgado

Universitat La Salle (Colòmbia)

Al llarg de la història, pobles, sectors socials o poblacions majoritàries han afrontat l'impacte múltiple de diverses violències. Aquestes violències s'han materialitzat en poders, que en cada moment històric han estat percebuts com a absoluts i invencibles i, en tot cas, asimètrics enfront dels qui els pateixen. El seu origen ha estat divers: monàrquic, oligàrquic, colonial, invasor, dictatorial, militar o armat, estatal i/o econòmic privat nacional o transnacional, entre d'altres. En qualsevol d'aquestes condicions aquests poders han estat dominants, excloents, abusius i amenaçadors. Sovint han cavalcat sobre interessos polítics i/o econòmics, han imposat la repressió o l'explotació i han apagat, al seu pas, moltes vides o les han col·locat en alt risc. A la vegada, han desconegut la condició ètnica dels pobles i, en general, la humanitat de tots els sectors esmentats i, a més, han arrasat mínims vitals com la cultura, el territori i l'autonomia de diversos col·lectius.

També, en diferents moments històrics i en diversos llocs, els sectors en referència han aconseguit, des de mètodes pacífics, aturar, transformar o atenuar l'impacte de les violències mencionades. Com s'explica aquesta fita impensable? Com ho han fet? La resposta es resumeix en dues paraules i es repeteix en les seves denominacions anàlogues: resistència civil i/o «resistència noviolenta», «resistència civilitzada», «rebel·lions desarmades» o «guerra sense armes», entre d'altres.

Aquesta resistència civil, els seus significats i característiques, els desafiaments que afronta i les alternatives per al present i el futur, representa l'eix central de les reflexions que es relacionen tot seguit. Es destaca, a més, que avui és clau com a

estratègia de resiliència, superació i/o disrupció de la violència en contextos on aquesta és exercida per actors estatals i no estatals, com el crim organitzat.

Què fa de la resistència civil un mecanisme al qual s'ha recorregut al llarg de la història?

La pràctica de la resistència civil implica aspectes d'interès molt significatiu. Així es reflecteix en les comprensions sobre aquesta modalitat de resistència, les seves potencialitats i conseqüències. Per aquest motiu ha cridat l'atenció de diverses disciplines de les ciències socials, de diferents expressions de l'art i de constructors de pau d'aquí o d'allà, i amb més èmfasi a partir de la dècada dels anys noranta del segle passat.

“Avui la resistència civil és clau com a estratègia de resiliència, superació i/o disrupció de la violència en contextos on aquesta és exercida per actors estatals i no estatals, com el crim organitzat”

Un aspecte d'interès és la recurrència de la resistència civil al llarg de la història. Davant d'aquesta realitat és vàlid preguntar-se: què tenen en comú els egipcis artesans d'Uaset, que l'any 1166 aC, durant el regnat de Ramsès III, van decidir aturar els treballs que estaven fent a les tombes de la reialesa per aconseguir que els paguessin els seus salaris, amb els plebeus romans que l'any 494 aC es van retirar al turó Aventí perquè els nobles reconeguessin els seus drets polítics?; o amb la tribu yaqui de Mèxic, que el 2010 va iniciar una lluita, sense recórrer a la violència, contra empresaris i l'estat de Sonora en contra del megaprojecte de l'«aqueducte independència», ja que no s'havien tingut en compte els drets de la tribu sobre el seu riu i el seu territori?; o amb els camperols de l'Asociación de Trabajadores Campesinos del Carare (ATCC) de Colòmbia Premi Nobel Alternatiu de la Pau, que el 1987 es van organitzar enmig del foc creuat per manifestar a tots els actors del conflicte armat intern que a partir d'aquell moment cap

camperol perdria la vida com a conseqüència d'aquest conflicte, que no eren els seus enemics, però que no es volien veure involucrats en la confrontació armada?; o amb les comunitats negres del Consejo Comunitario Mayor de la Asociación Campesina Integral del Atrato (COCOMACIA), al Medio Atrato de Chocó, a Colòmbia, que es van organitzar el 1982 per aturar la concessió que l'Estat havia fet del seu territori a indústries de la fusta privades i per aconseguir el reconeixement de la seva condició ètnica i dels seus drets?

La resposta a aquests interrogants és la mateixa en tots els casos: una oposició col·lectiva edificant i intel·ligent i un desafiament dignificant a ordres establertes per diverses violències i a tots els seus actors, des de mètodes noviolents, i el desplegament d'un poder pacífic transformador.

“Generalment, les campanyes de resistència civil més eficaces obtenen èxits parcials i algunes assumeixen la frustració de no assolir cap dels seus objectius, ja que són reprimides i doblegades”

En el segle xx les campanyes de resistència civil van ser més recurrents del que ens podíem imaginar i van assolir més èxits que les resistències armades. De tota manera, això no significa que els exercicis de resistència civil aconseguixin sempre les metes proposades i siguin reeixits. Generalment, les campanyes de resistència civil més eficaces obtenen èxits parcials i algunes assumeixen la frustració de no assolir cap dels seus objectius, ja que són reprimides i doblegades. Hi ha diverses raons que expliquen aquesta afirmació: els poders als quals s'enfronten les resistències noviolentes són enormes i, per tant, les asimetries en les relacions de poder també són grans. Al mateix temps, els conflictes són dinàmics, igual que els contextos en què sorgeixen i s'exerceixen aquestes resistències, i per això les circumstàncies poden canviar. L'experiència de les comunitats negres de COCOMACIA, a Colòmbia, va aconseguir, en el primer quinquenni dels anys vuitanta, que s'aturés la concessió que l'Estat havia fet del seu territori a les indústries de la fusta i també que es reconegués

la seva existència com a poble al Medio Atrato de Chocó i la seva relació especial amb el territori. No obstant això, va ser més tard [el 1993], quan es va aprovar la Llei de comunitats negres que permetria la titulació col·lectiva del territori d'aquestes comunitats. Els va passar el mateix als guarijíos, a Mèxic, que van aconseguir a la meitat dels anys setanta el reconeixement com a poble indígena i el del seu territori. Tot i així, posteriorment [el 2011], quan van iniciar la campanya de resistència contra la construcció de la presa Pilares no van tenir el mateix èxit.

Els significats de la resistència civil

Són diversos els significats de la resistència civil. En termes generals, ha estat entesa com a oposició i lluita col·lectiva sense recórrer a la violència. Des dels estudis de pau s'ha entès com un mecanisme de gestió i transformació positiva dels conflictes, tenint en compte els mètodes pacífics que utilitza i la potencialitat que té per generar canvis i transformacions constructives, socials i/o polítiques, segons la seva naturalesa. També es destaca que aquesta modalitat de resistència evidencia el poder de l'acció col·lectiva i l'eficàcia dels mètodes noviolents. Així, equilibra les relacions de poder asimètriques entre els qui resisteixen i els actors als quals s'exerceix aquesta resistència. A més, sovint representa la porta d'entrada a mecanismes de construcció de pau com la mediació i la negociació. De la mateixa manera, constitueix empoderaments pacifistes, atès que desenvolupa potencialitats i capacitats per fer les paus en els qui generen i dinamitzen aquesta resistència.

Quines característiques defineixen la resistència civil i perduren en el temps?

Les experiències de resistència civil registrades i documentades, especialment des dels anys noranta del segle passat, han aportat una acumulació significativa de coneixement sobre les característiques d'aquesta modalitat de resistència. Tenen a veure amb el seu origen, amb els actors que les impulsen i posen en moviment, amb els interessos que hi ha en el centre de l'exercici de la resistència, amb la seva potencialitat, amb els mètodes que s'utilitzen i amb condicions perquè siguin eficaces. Les característiques són les següents:

- **Caràcter processual.** La resistència civil és un procés i, en aquest sentit, es desenvolupa amb el temps, per etapes que no sempre són seqüencials i enmig d'alts i baixos. Aquesta característica és molt important i la diferencia d'altres expressions d'acció col·lectiva, com per exemple les mobilitzacions massives i de curta durada, que s'apaguen quan s'assoleixen algunes metes parcials, o els esclats socials, que són intensos i fugaços. La condició de procés d'aquesta resistència ofereix una finestra d'oportunitat per enfortir la unitat, desenvolupar una educació per a la resistència a l'interior dels col·lectius que resisteixen i afinar mètodes i estratègies. Els indígenes del Cauca, a Colòmbia, amb una llarga i fèrria resistència, en un primer moment van resistir a l'Estat per al reconeixement de la seva condició de pobles i dels seus drets. Després van agregar un nou component a la resistència que duïen a terme, ja que van incorporar la seva oposició al conflicte armat intern i a tots els actors que hi intervenien. En aquell moment, dins de les seves estratègies, van crear col·lectivament, des de les assemblees comunitàries, un manual de resistència i després van anar barri per barri, casa per casa, informant sobre les mesures i estratègies que recollia el manual. En un tercer moment, van estendre l'exercici de resistència a les iniciatives i als megaprojectes extractius nacionals i internacionals.
- **Acció col·lectiva.** Sens dubte, aquesta és una de les característiques principals que la defineixen i la que acull una bona part de la potencialitat dels seus assoliments. Es tradueix en una àmplia participació en l'exercici o la campanya de resistència civil, cohesió i acció conjunta, que ofereixen la possibilitat d'assolir les metes de la resistència que, com ja s'ha dit més amunt, generalment són parcials.
- **Origen en la base social.** Característica potent d'aquesta modalitat de resistència, que fa possible la seva apropiació entre els qui resisteixen, atès que s'origina en ells, que comparteixen una condició comuna, ja sigui per suportar el pes de la dominació, l'exclusió, l'explotació o la repressió, entre d'altres. A més, aquest motiu afavoreix la cohesió, la persistència i la fortalesa dels que lideren l'exercici de resistència o dels que hi participen.

“La resistència civil és un procés que es desenvolupa en el temps, una acció col·lectiva que s’origina en la base social”

- **Utilització de mètodes noviolents per resistir.** L’opció per aquests mètodes, independentment de si les arrels es troben en postures pragmàtiques o en principis ètics o religiosos, és molt intel·ligent i ofereix avantatges a l’exercici de resistència. D’una banda, implica menys costos per als qui resisteixen, especialment en termes de pèrdues humanes, i facilita que altres sectors socials donin suport a la campanya de resistència posada en marxa. De l’altra, legitima l’exercici de resistència pel seu caràcter pacífic i deslegitima les respostes violentes i repressives dels estats i de la resta d’actors als quals es resisteix.
- **Poder de les causes que generen la resistència.** Les causes que originen els processos i les campanyes de resistència civil representen un factor fonamental en el seu exercici i assoliments. Constitueixen la força que convoca la resistència, el factor que afavoreix i manté la unitat i el motor que la dinamitza. Es reflecteix tant en experiències de llarga durada com en les que han aconseguit consolidar-se en períodes de temps més curts, com és el cas a Colòmbia dels processos de resistència del Colectivo de Objetores de Conciencia, de l’Asociación Alianza Mujeres Tejedoras de Vida del Putumayo, de la Red de Mujeres por la Paz en los Montes de María (REMPAZ) i del Movimiento Nacional de Víctimas de Crímenes de Estado (MOVICE).
- **Organització i planejament.** Aquesta característica està estretament lligada amb l’eficàcia de l’exercici de resistència civil. Implica el desenvolupament de capacitats per a l’organització per part dels qui resisteixen: anticipar-se a possibles accions o reaccions de l’adversari, projectar i executar les accions de resistència i deixar el mínim possible a l’atzar. Així s’ha fet visible en l’experiència de resistència civil dels indígenes del Cauca, a Colòmbia, i en la de la tribu yaqui, a Mèxic.

- **Creativitat, flexibilitat, capacitat de reacomodament i persistència dels qui resisteixen.** És una característica pròpia dels que impulsen i dinamitzen les campanyes de resistència i està relacionada amb la seva eficàcia. La creativitat té a veure amb estratègies de protecció, visibilitat, difusió, no col·laboració, no cooperació i intervenció, entre d'altres. En contextos d'alta violència, hi ha experiències que recorren a estratègies creatives i molt senzilles, com la de la Comunidad de Paz de San José de Apartadó que, en l'etapa de sorgiment ~~el~~ 1996~~,~~, utilitzava xiulets per avisar de la presència d'actors armats a la zona, sortia en grups a recollir els fruits de la sembra per alimentar-se i es comptava en començar i en acabar el dia. La flexibilitat i la capacitat de reacomodament contribueixen a superar esculls o alts i baixos, ja que introdueixen canvis necessaris en les estratègies de la resistència. Al mateix temps, la persistència és inherent a qualsevol exercici de resistència i molt més en els que són reeixits.

“Cada experiència de resistència civil és única i irrepetible, amb característiques pròpies segons els contextos en els quals s'originen, els sectors que les generen, les causes i les condicions que n'afavoreixen o n'obstaculitzen la consecució”

Cada experiència de resistència civil és única i irrepetible. En aquesta condició, registren característiques pròpies, relacionades amb els contextos en els quals s'originen, els sectors poblacionals que les generen, les causes en què tenen les seves arrels i les condicions que afavoreixen o obstaculitzen la seva consecució. No obstant això, les característiques esmentades en aquest apartat són les essencials d'aquesta modalitat de resistència, i a la vegada comunes a totes elles, tot i que amb desenvolupaments i assoliments diferents. A més, vistes en conjunt representen la potencialitat d'aquesta resistència no violenta per aconseguir els seus objectius.

Els desafiaments de la resistència civil

No hi ha experiències de resistència civil perfectes, sinó perfectibles. Alguns cops s'ha registrat la transició d'experiències de resistència amb ús de violència, per necessitats extremes de defensa, a resistència civil o noviolenta, com és el cas de la tribu yaqui, a Mèxic, o dels indígenes del Cauca, a Colòmbia. En altres casos, en societats molt polaritzades, els que exerceixen la resistència noviolenta poden rebre l'oposició d'altres sectors de la societat civil que abracen la postura contrària. A més, cada experiència s'enfronta als desafiaments que imposen les violències i els seus actors en cada moment històric determinat. Per aquest motiu no poden ser considerades de manera lineal, igual que els conflictes que les generen. S'esmenten tot seguit alguns d'aquests desafiaments:

- El canvi en les dinàmiques d'expressió de les violències que fan tornar ineficaces les estratègies que utilitzaven amb cert èxit les experiències de resistència civil. Alguns processos de resistència civil desenvolupen mètodes i estratègies que aconseguixen nivells d'eficàcia significatius en una etapa del seu exercici de resistència, però posteriorment les lògiques i les dinàmiques de les violències canvien, i aleshores les estratègies que aquesta resistència feia servir en el passat perden l'eficàcia en el present. Aquest és, possiblement, el principal desafiament al qual s'enfronta l'exercici de resistència. Així va succeir en l'experiència dels camperols de l'ATCC, que van fer una resistència civil molt intel·ligent a tots els actors del conflicte armat, i aquesta resistència es va convertir en la porta d'entrada a un exercici de mediació amb aquests actors. Hi havia un mètode per mediar amb el qual havien assolit avenços significatius, però després del procés de desmobilització entre el govern Uribe i les Autodefensas Unidas de Colombia, moltes d'aquestes es van desmobilitzar i van sorgir reductes d'aquest actor armat en el territori d'influència de l'ATCC que operaven de manera diferent. Eren petits grups armats i sense dependència dels comandants ni de les estructures tradicionals. En aquestes condicions no era fàcil per als camperols establir contacte amb aquests grups ni identificar-ne la comandància per poder dur a terme una interlocució amb ells i resoldre pacíficament els conflictes.

“Malgrat els desafiaments als quals s’enfronten els processos de resistència civil, aquests continuaran sent el mecanisme més accessible, intel·ligent i idoni per a pobles, majories dominades o minories excloses”

- L’articulació de diverses violències en la seva manera d’actuar, com és el cas del vincle dels actors del narcotràfic amb els actors de conflictes armats interns, o del narcotràfic amb actors polítics corruptes. En aquests casos s’enforteix encara més el poder dels actors als quals es resisteix i l’asimetria entre aquest poder i el dels qui resisteixen.
- Els governs de postura ideològica d’extrema dreta i d’extrema esquerra en règims que es reconeixen com a democràcies, ja que assumeixen l’exercici de resistència com una amenaça que cal reprimir per la força. Aquesta realitat implica costos més elevats per als que resisteixen, especialment en termes de pèrdues humanes irreparables, agudització d’un context de polarització que estigmatitza la resistència, la generació de terror, l’estímul a grups privats que intervenen en la repressió contra els qui resisteixen i la impunitat dels qui violen els drets humans en aquest context.
- L’increment de la pobresa i de la pobresa extrema, que imposa desafiaments més grans a la resistència civil. Aquesta modalitat de violència estructural compta amb potencialitat per generar altres violències, i així s’afavoreix, per exemple, la vinculació a grups armats de delinqüència organitzada o de conflictes armats interns, o el vincle amb activitats del narcotràfic i el microtràfic. D’aquesta manera, s’incrementa l’espiral de la violència, s’enforteixen actors generadors de violència i es prioritza la resolució violenta dels conflictes. Aquest és un context advers per a l’exercici de resistència civil, encara que aquesta s’alci en oposició a la violència estructural que s’expressa en la pobresa.

- Les iniciatives econòmiques extractives, nacionals i internacionals, que sovint es dinamitzen des de la corrupció o la utilització de grups armats al seu servei, i que incrementen el seu poder i fan més difícil la lluita de la resistència civil contra aquestes empreses. Una realitat a la qual s'han enfrontat experiències de resistència civil com la de les tribus indígenes a Sonora, Mèxic, i la del Consejo Cívico de Organizaciones Populares e Indígenas de Honduras (COPINH).
- La corrupció que estén els seus tentacles a les diferents branques del poder públic en tots els nivells. Aquesta realitat impedeix que els qui exerceixen la resistència civil puguin recórrer amb eficàcia a mètodes jurídics o administratius, ja que, pel fet d'estar cooptats, no prosperaran.

Alternatives per al present i el futur

Malgrat els desafiaments als quals s'enfronten els processos de resistència civil, aquests continuaran sent el mecanisme més accessible, intel·ligent i idoni per a pobles, majories dominades o minories excloses. Recórrer a aquest exercici de resistència constitueix la millor o l'única alternativa que tenen a la seva disposició per oposar-se a violències plurals des de mètodes pacífics, per tal de protegir els seus mínims vitals i transformar la seva realitat.

Acudir a l'acumulació d'aprenentatges oferts per les seves experiències prèvies o al que han deixat les lliçons d'altres processos d'aquesta naturalesa, enforteix els processos de resistència. Així s'hi podran identificar accions utilitzades per afrontar els grans desafiaments del passat, i al mateix temps, elements per reacomodar-se davant dels reptes del present.

“Les experiències de resistència civil són patrimoni de pau i han de ser reconegudes en aquesta condició, defensades i enfortides per tots els actors rellevants de la construcció de la

pau”

Disciplina, entrenament, creativitat i planejament constitueixen, sens dubte, suports importants per qualificar l'exercici de resistència i afavorir l'èxit dels seus mètodes i estratègies. Continua sent molt important la combinació de mètodes propis de la resistència civil amb altres mètodes de la construcció de pau, especialment amb la mediació i la negociació.

Les aliances amb altres experiències de resistència civil podrien tenir més importància davant dels desafiaments actuals. Per una banda, permeten una anàlisi conjunta i crítica de la realitat i, per l'altra, nodreixen el seu repertori de mètodes i estratègies. A més, afavoreixen la seva articulació perquè puguin assolir la fita àrdua i desitjada de tenir un impacte més gran en l'àmbit nacional.

L'educació per a la pau ha d'assumir amb èmfasi la formació sobre la resistència civil, els seus significats i les finestres d'oportunitat que ofereix en termes d'aprofundiment de les democràcies, resolució pacífica de conflictes i construcció de pau. Les experiències de resistència civil són patrimoni de pau i han de ser reconegudes en aquesta condició, defensades i enfortides per tots els actors rellevants de la construcció de la pau.

[Article traduït de l'original en castellà]

Bibliografia

Castañar, Jesús. *Teoría e historia de la revolución noviolenta*. Barcelona: Virus Editorial, 2013.

Chenoweth, Erica; Stephan, Maria. *Why Civil Resistance Works: The Strategic Logic of Nonviolent Conflict*. Nova York: Columbia University Press, 2011.

Dudouet, Veronique. "Resistencia noviolenta en las asimetrías de poder". Traducció de David Berreno. *A Berghof Handbook for Conflict Transformation*. Berlín: Berghof Foundation, 2012.

Hernández Delgado, Esperanza; Mouly, Cécile. *Resistencias no violentas en América Latina*. Bogotá: Editorial FLACSO Ecuador i Universidad de La Salle, 2019.

López Martínez, Mario. "La resistencia civil examinada: de Thoreau a Chenoweth". *Polis* 43:1-17, 2016.

Mouly, Cécile; Hernández Delgado, Esperanza. *Civil Resistance and Violent Conflict in Latin America. Mobilizing for Rights*. Londres: Palgrave Macmillan, 2019.

Sobre l'autora

Esperanza Hernández Delgado

Esperanza Hernández Delgado és Doctora en Pau, Conflictes i Democràcia de la Universitat de Granada (Espanya) i màster en Estudis Polítics de la Pontifícia Universitat Javelina (Colòmbia). Investigadora per a la pau i docent en temàtiques de l'àmbit de la construcció de la pau. Vinculada actualment a la Universitat de La Salle de Colòmbia, on coordina el Laboratori de Pau.

Fotografia

Bogotá, Colòmbia - 1 de desembre de 2017: una tribu del nord de Colòmbia. CXHAB WALA KIWE. Pobles indígenes del nord del Cauca. Per Nowaczyk (Shutterstock).